

TOXARISTON HUDUDIDAGI ILK OʻRTA ASRLAR DAVRI YODGORLIKLARIDAGI ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR TARIXIDAN

Abulakimova Diljaxon Boltayevna,

Termiz davlat universiteti Akademik litseyi oʻqituvchisi,

Abduqayumov Asror Raimovich,

Termiz davlat univursiteti Arxeologiya kafedrası mudiri,
tarix fanlari nomzodi, dotsent

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0003-0015-2453-1134>

Annotatsiya: Maqolada Markaziy Osiyo xalqlari tarixida muhim oʻrin tutgan Toxariston tarixiy-madaniy viloyatida ilk oʻrta asrlar davriga oid arxeologik yodgorliklarda olib borilgan arxeologik qazishmalar tarixshunoslik jihatidan tahlil etilgan.

Kalit soʻzlar: Toxariston, ilk oʻrta asrlar, arxeologik yodgorliklar, sanʼat, madaniy va savdo aloqalar.

Аннотация: В статье анализируются некоторые историографические вопросы раскопок, проведенные на археологических памятниках раннего средневековья в историко-культурном регионе Тохаристана.

Ключевые слова: Тохаристан, раннее средневековье, археологические памятники, искусство, культурные и торговые связи.

Resume: The article analyzes some historiographical issues of excavations carried out at archaeological sites of the early Middle Ages in the historical and cultural region of Tokharistan.

Key words: Tokharistan, early Middle Ages, archaeological sites, art, cultural and trade relations.

Markaziy (Oʻrta) Osiyo mintaqasidagi qadimgi tarixiy-madaniy viloyatlaridan biri Toxaristonda ilk oʻrta asrlar davrida sodir boʻlgan ijtimoiy, iqtisodiy, harbiy-siyosiy voqealar mazkur davrdagi nafaqat ichki, balki, xalqaro munosabatlarning rivojlanishiga ham jiddiy taʼsir oʻtkazgan. Sodir boʻlgan voqeliklarni manbalar asosida chuqur tahlil etish tarixshunoslik oldida turgan dolzarb

masalalardan biri hisoblanadi. Ilk oʻrta asrlarda mintaqada yuz bergan keskin siyosiy-harbiy vaziyat tufayli mazkur davrga tegishli yozma manbalar afsuski bizning davrimizgacha toʻliq yetib kelmagan, manbalarining saqlanib qolgan qismidagi maʼlumotlar esa Toxariston tarixiga doir fragmentar (uzuq-yuliy) xususiyatga ega, shu sababli ulardan tarixiy jarayonlarni yoritishda toʻlaqonli maʼlumot ololmaymiz. Bugungi kunga qadar tarixiy oʻlka hududida saqlanib qolgan arxeologik yodgorliklarda amalga oshirilgan qazishmalar hamda ular asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar boʻyoʻnalishdagi “kemtik”ni oʻziga xoz tarzda toʻldiradi.

Maʼlumki, Toxariston hududi ilk oʻrta asrlar arafasida oʻz davrining yirik saltanatlaridan biri Kushon podsholigining tarkibiy qismi hisoblangan. Toxaristonning shimoliy qismini ishgʻol etgan Surxondaryo viloyati hududida aniqlangan, ilk oʻrta asrlar davriga tegishli arxeologik yodgorliklarining aksar qismi Kushon podsholigi tarixining uzviy merosi sifatida baholanadi. XX asrning 40-yillarida boshlangan tizimli arxeologik tadqiqotlar davomida bu yoʻnalishda katta natijalarga erishilgan. Jumladan, XX asrning 30-yillarida S.P.Pavlov tomonidan “Arxeologiyada aerofotosuratlardan foydalanish” mavzusidagi maqola nashr etiladi. Xuddi shu yillarda M.V.Voyevodskiy Amudaryoning oʻrta asr kanallarini tadqiq etishda aerofotosuratga olish usulidan foydalanadi. U bilan bir vaqtda V.A.Shishkin samolyot vositasida qadimgi Termiz topografiyasini oʻrgangan. Ushbu ilk izlanishlar viloyat hududida arxeologik

tadqiqotlarning yanada rivojlanishiga zamin yaratgan. Aynan ushbu arxeologik kuzatuv va izlanishlar natijasida hozirgi Surxondaryo viloyati hududida ilk o'rta asrlar davri arafasida mavjud bo'lgan 26 ta Kushon davriga oid aholi manzilgohlari – ko'hna shahar, qal'a, mudofaa inshootlariga ega qishloq-qo'rg'onlar, qishloq manzilgohlari aniqlangan (1, b.25).

Kushon podsholigining zaiflashuvi uning tarkibidagi viloyatlarda bo'lgani kabi Toxaristonda ham mahalliy zodagonlarning mavqei kuchayib borishi bilan bir qatorda o'zaro urushlar, podsholik hududiga Sosoniylar Eroni qo'shinlari, shuningdek, ko'plab chorvador qabilalarning bostirib kirishiga sabab bo'ladi. Bu holat o'z navbatida ba'zi aholi manzilgohlarining qisman yoki butunlay vayron bo'lishiga olib kelgan. Qazishmalar Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan kushon davri aholi manzilgohlaridan 4 tasi - Xotinrobod, Xo'jagulsuar, Ayritom (1, b. 27) va Kampirtepa qal'alari o'z faoliyatini to'xtatganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga Kushonlar davri yodgorliklarida ilk o'rta asrlarga kelib hayotning yo'q bo'lib ketishi birdaniga emas, balki bosqichma-bosqich jarayon sifatida sodir bo'lganligini qayd etish lozim. Bu holat butun Kushon davlati hududi milodiy IV-V asrlarga kelib keskin siyosiy vaziyat tus olgan mintaqaga aylanganligidan dalolat beradi. Qazishmalar Kushonlar davridagi aholi punktlari barchasi ham V asrgacha mavjud bo'lmagan, ularning hammasi ham arablar istilosi arafasida faoliyat ko'rsatmagan, degan xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Jumladan, milodiy V asrga tegishli, arxeologik jihatdan o'rganilgan 13 ta yodgorlikdan Sherobod vohasida mavjud bo'lgan Kushonlar davri manzilgohlari 8 ta – Oqqo'rg'on (2, b.46), Cho'ponata, umumiy maydoni ikki qismidan iborat Talashkantepa II 5 gektar, Xalinchaktepa, Anjirtepa I, Xushvaktepa, Ikkizaktepa va Sho'rtepa butunlay tanazzulga yuz tutgan, qolgan aholi manzilgohlarida esa (13 ta) hayot davom etgan. Kartografiya ma'lumotlariga qaraganda, vohalar chekkasida joylashgan yodgorliklar sonining qisqarishi munosabati bilan markaziy

(masalan, Budrach va Hosiyattepa) kichik aholi manzilgohlarining atrofi kichik manzilgohlar hisobiga jadallik bilan o'zlashtiriladi. Hozirgi Angor vohasidagi qadimgi Zang sug'orish tizimi havzasida atrof hududi jadallik bilan o'zlashtirilgan bu kabi markaziy aholi manzilgohi sifatida taraqqiy etgan Zartepa qal'asini misol keltirish mumkin. Qazishmalar Zartepa qal'asi negizida aholi manzilgohlari sonining ortib borishi bilan voha markazi Zartepadan turli jihatlariga ko'ra yanada qulay o'rinni egallagan Qulag'itepaga ko'chgan, vohada aholi manzilgohlarining soni esa 3 barobarga oshgan. Yangidan o'zlashtirilgan aholi manzilgohlari egallagan maydoni jihatidan 0,5 ga dan 3 ga gacha bo'lgan, maydoni asosan 1-3 gektar bo'lgan kushon davri aholi manzilgohlari (Xayrobodtepa va boshqalar) atroflari ham intensiv ravishda o'zlashtirishda davom etgan. Shu sababli V-VIII asrlardagi aholi manzilgohlari orasida maydoni 0,5 ga bo'lganlari ustunlik qiladi, bu kabi yodgorliklarning soni 13 tani tashkil etadi. Termiz atrofidagi irrigatsiya tizimi havzasida aholi manzilgohlari sonining kamayishi tufayli Ko'hna Termizning Qoratepa, Fayoztepa (3, b.61) kabi madaniy markazlari o'z faoliyatini to'xtatadi. Umuman olganda, ilk o'rta asrlarda Kushonlar davriga oid ma'lum 12 ta manzilgohdan 8 tasi o'z faoliyatini to'xtatgan, ulardan 4 ta manzilgohi: shartli B-46, B-47 raqamli manzilgohlar, Xo'jakamol (B-48) va B-48 va Tollitog'ora oralig'idagi nomsiz aholi manzilgohi (B-112) vayron bo'lgan. shartli ravishda 16-17-18-son bilan ro'yxatga olingan 3 ta aholi manzilgohlari V-VIII asrlarda vujudga kelgan. Ko'hna Termizga janubi-sharqiy tomondan tutash 10-15 km masofadagi bu manzilgohlar ham V-VIII asrlarda vujudga kelgan. Surxondaryo quyi oqimining chap qirg'og'ida aniqlangan aholi manzilgohlaridan 4 tasi ham aynan V-VIII asrlarda vujudga kelgan, kushon davriga tegishli 7 ta manzilgoh esa aholi sonining ko'payishi munosabati bilan yiriklashgan. Qazishmalar tahlillariga ko'ra Surxondaryoning quyi oqimining o'ng qirg'og'i va uning yuqori oqimidagi aholi manzilgohlarida ham xuddi shunday manzara

kuzatilgan.

V-VIII asrlarda 10-20 ga maydonni egallagan bir qancha kichik markazlar yoki shahar tipidagi aholi manzilgohlari ham paydo bo'ladi. Bularga Qulag'itepa, Namozgohtepa, Do'rmontepa va Kofirqal'a kabi yodgorliklarni kiritish mumkin. Ularning bir qismi, masalan, Qulag'itepa, Hosiyattepa kushon manzilgohlari negizida rivojlangan. Ular, eng avvalo, to'rtburchak yoki kvadrat shaklda bo'lganligi va manzilgohning bir tomonida (Xosiyattepa) joylashgan mustahkam qo'rg'on yoki shaharcha asosiy hududining qaysidir burchagini egallab turgan burchak minoralari, chiqib turuvchi to'rtburchak shaklidagi qo'rg'on bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, yangi aholi manzilgohi (maydoni 10-20 gektar) markazda (Navonaktepa, Kofirqal'a) qo'rg'on joylashgan kvadrat yoki to'rtburchak shaklda yoki ko'pburchakligi bilan ajralib turadi (4, b.49). Qazishmalar tahliliga ko'ra V asrning ikkinchi yarmi-VI asr boshlarida Toxariston hududida kushon shahar markazlarining butunlay tanazzulga uchrashi yoki sezilarli darajada zaiflashishi tufayli kichikroq shaharlar soni ortgan, degan xulosaga kelish mumkin. O'z navbatida, kichik aholi manzilgohlarining ichki rejalashtirish tuzilmasida sezilarli o'zgarishlar yuz bergan (5.; 6).

Shimoliy Toxaristonning ilk o'rta asr monumental san'ati dunyoviy va diniy xarakterdagi monumental haykaltaroshlik va rangtasvir namunalari, shuningdek, o'yilgan yog'och parchalari bilan ifodalanadi. Alohida qiziqish uyg'otadigan va alohida o'rganishga arziydigan Kuyovqo'rg'on haykali Shimoliy Toxaristondagi monumental san'atining ilk namunalariga kiradi. Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, Kuyovqo'rg'on qal'asida 10-12 ta haykal bo'lgan. Vayronalar ichidan loydan yasalgan haykaltaroshlik parchalari bilan bir qatorda, rasmlari bo'lgan alohida gips bo'laklari ham topilgan, bu figuralar qo'yilgan devor bo'shliklarining dekorativ dizaynini tashkil etgan. Rasmning bo'laklarida faqat o'simlik kurtaklarini eslatuvchi tekis va egri chiziqlar ko'rinadi. Hozirga qadar Kuyovqo'rg'on haykaliga

sosoniylarning ta'siri borasida tadqiqotchilar orasida turli yondashuvlar mavjud. Ma'lumki, ayrim tadqiqotchilar numizmatik ma'lumotlar asosida Baqtriya-Toxariston tarixida sosoniylar Eron qo'shinlarining yurishlari bilan bog'liq bo'lgan kushon-sosoniylar bosqichini ajratib ko'rsatadilar. Toxariston san'atida so'nggi Kushon va Kushondan keyingi davrda sosoniylar tasviriy majmuasining elementlari paydo bo'ladi. Bu ta'sir hamma ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini qamrab olganmi yoki faqatgina Toxariston zodagonlarining turmushida o'z aksini topganmi, bu masalalar qo'shimcha izlanishlar amalga oshirishni taqozo etadi. Har qanday holatda qazishmalar davomida qo'lga kiritilgan turfa artefaktlar ilk o'rta asrlarda Toxariston nafaqat Sosoniylar Eroni, balki uzoq-yaqin mamlakatlar va xalqlar bilan izchil savdo-iqtisodiy va madaniy munosabatlarni olib borgan.

V-VIII asrlarda Toxariston rangtasviridagi yangi rivojlanish jihatlarini bilan bir qatorda oldingi tasviriy an'analar seziladi. Jumladan, Dilbarjin yodgorligining so'nggi Kushon davri rasmlarida bu holat yaqqol seziladi. Tadqiqotchi G.A.Pugachenkova Dilbarjin rasmlari va Bolaliktepa rasmlarining stilistik yaqinligi haqida xulosalar chiqargan, bu topilmalar V asr oxiri-VI asr boshlari bilan davrlashtiriladi (7, 6.89). Dilbarjinning so'nggi kushon rassomchiligi an'alarini Bolaliktepa devoriy suratlarida kuzatish mumkin. Ammo, umuman olganda, ikkinchisi Dilbarjin kartinalaridan ham syujet, ham badiiy xususiyatlar bilan ajralib turadi. Bolaliktepa devoriy suratlarida marvarid medalyonlarida portret tasvirlangan matolar tasvirlangan: cho'chqa boshi va VII asrga xos "Sosoniylar nishoni" (ikki qo'chqor boshli naqsh) va boshqalar (8, B.61).

Tadqiqotlar ilk o'rta asrlarda Shimoliy Toxariston buddizm dini va an'alarining sharqiy yo'nalishda tarqalishida o'ziga xos ko'priq vazifasini bajarganligini ko'rsatadi. Buddaviylik suratlari bilan bog'liq ko'plab elementlar mahalliy ta'sirlar ostida yanada sayqal topgan va Toxariston orqali So'g'dning ilk o'rta asrlar san'atida namoyon

bo'lgan. Ilk o'rta asr Shimoliy Toxariston san'ati va hunarmandchiligi Jumalaktepa va Bolaliktepa qal'alaridan o'ymakor yog'och buyumlar bilan ham ifodalangan. Jumalaktepada bu mahsulotlar chuqur relyef texnikasida tayyorlangan. Bu yerda barglar yoki katta diskalar bilan tasvirlangan yog'och panellar devorlarni bezab turgani, inshoot

shiftlari ham katta, turfa jimjimador tasvirli doiralar bilan bezatilgan. Bu tadqiqotlarning izchil tahlillari asosida Toxaristonning ilk o'rta asrlar davri madaniy va savdo-iqtisodiy aloqalariga doir izlanishlarni amalga oshirish Vatan tarixining eng muhim davri to'g'risidagi ma'lumotlarni yanada boyitishda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Пугаченкова Г.А. К изучению памятников северной Бактрии //ОНУ. 1968. № 8.
2. Пидаев Ш.Р. Поселения Кушанского времени северной Бактрии. Ташкент: Фан, 1978.
3. Альбаум Л.И. К вопросу об исторической топографии городища Старого Термеза//Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии. Тезисы докладов. Ташкент: Изд-во ФБ АН УзССР, 1985.
4. Ртвеладзе Э.В. К характеристике раннесредневековых памятников Чаганаиы//ИМКУ. Вып. 17. Ташкент: Фан, 1982.
5. Пугаченкова Г.А. Бактрийский жилой дом/К вопросу об архитектурной типологии//История и культура народов Средней Азии. М.: Наука, 1976.
6. Воронина В.Л. Древняя строительная техника Средней Азии//АН. Вып. 3. М.: Стройиздат, 1953.
7. Альбаум Л.И. Балалык-тепе//К истории материальной культуры и искусства правобережного Тохаристана. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1966.
8. Аннаев Т.Дж. Раннесредневековые поселения северного Тохаристана. – Ташкент, 1988.

ИБТИДОЙ ДАВР ТАРИХИ ҲАҚИДАГИ БИЛИМЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИГА ДОИР

Абдуқаюмов Асрор Раимович,

Термиз давлат университети Археология кафедраси мудири,
тарих фанлари номзоди, доцент

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0003-0015-2453-1134>

Аннотация: мақолада хорижда нашр этилган тарихий илмий адабиётларнинг чуқур таҳлили асосида илм-фанда инсониятнинг ибтидоий даври тарихи тўғрисидаги билимларнинг шаклланиши ва ривожланиши масалалари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Буюк географик кашфиётлар, тарихий таҳлил усуллари, ёввойилик, варварлик, фуқаролик жамияти, цивилизация.

Аннотация: в статье на основе

углубленного анализа историко-научной литературы, изданной за рубежом, исследуются вопросы формирования и развития знаний об истории первобытной эпохи человечества.

Ключевые слова: Великие географические открытия, методы исторического анализа, дикость, варварство, гражданское общество, цивилизация.

Resume: Based on an in-depth analysis of historical and scientific literature published